

ERASMUS – kritische kanttekeningen*

Fred Neerhoff

Den Haag, 5 januari 2011

20 maart 2010

Hier een kort en voorlopig commentaar op de reacties van Enno Nuy, Hans van Lent, Jan Bontje en Wim de Lobel op mijn Erasmus-essay in De Vrijdenker ("Erasmus : een betwist humanist", vgl. https://www.fredneerhoff.nl/files/Neerhoff_96.pdf).

1. Enno Nuy: als redacteur van De Vrijdenker nodigde hij mij uit een artikel over Erasmus te schrijven. Echter, na plaatsing trok hij er plotseling zijn handen van af. Zijn argument: ik zou niet ingegaan zijn op Leo Molenaar's artikel; zie onder punt 3. Maar Enno Nuy kan zijn handen niet in onschuld wassen, nadat hij mijn essay eerst zelf had geplaatst!
2. Hans van Lent (zie "**Recht doen aan Erasmus**" in De Vrijdenker, jrg. 41, no. 1, februari 2010): is voorlopig afdoende bediend door de reactie "**Wie is hier de amateur?**" door David Bakker in De Vrijdenker, jrg. 41, no. 2, maart 2010. Korte toevoeging: a) Van Lent verwijt mij mythe i.p.v. het Griekse *mythos* te schrijven, te meer, zo stelt hij, waar ik wèl logos gebruik. Maar weet Van Lent dan niet dat logos een Nederlands woord is, en *mythos* niet? Verder betekent logos niet alleen rede, maar ook woord. En het is juist via die laatste betekenis dat de christus-filosofie zich in het rationele Griekse denken kon nestelen, maar dit ter zijde. b) Waar het de joden en moslims betreft, blijkt Van Lent zich ook al te beroepen op Molenaar; zie punt 3.
3. Jan Bontje: in zijn "**Erasmus en Jodenhaat**" (De Vrijdenker, jrg. 41, no. 2, 2010) stelt deze redacteur van De Vrijdenker in zijn samenvatting plompverloren dat ik beweerd zou hebben dat Erasmus 'antisemiet' was. Dit is apert *onjuist*. Wat ik in navolging van Jonathan Isra'el *wel* beweerd heb, is dat Erasmus beschouwd kan worden als *voorloper* van het 16de eeuwse antisemitisme! In zijn poging tot weerlegging van mijn -in navolging van McCullach & Isra'el -w`el geuite bewering dat Erasmus inderdaad een jodenhater was, negeert Jan Bontje gemakshalve mijn bronnen Diarmaid McCullach & Jonathan Isra'el, en doet alsof ik het z`elf verzonnen zou hebben! Verder heb ik nergens in mijn essay het 'ultieme bewijs' voor Erasmus' antisemitisme willen leveren.

Wat ik *wel* heb gedaan, is zonder verder commentaar een bekend en door niemand weersproken citaat van Erasmus m.b.t. de bekeerde jood Pfefferkon aangehaald. Niet meer en niet minder. Jan Bontje ziet hier echter zijn kans om Leo Molenaar's verweer tegen 'het verkeerde beeld' van Erasmus van stal te halen. Maar Molenaar gaat in zijn artikel (zie ook Ref. [31] van mijn Erasmus-essay) alleen maar te keer tegen al diegenen die naar zijn ideologische opvatting Erasmus eerder ontheiligden (waaronder de prominente Erasmuskenner prof. dr. Jan van Herwaarden), en niet tegen *mijn* aanpak. Het ontsnapt zowel Nuy, Van Lint en Bontje dat ik in *mijn* bijdrage, kennelijk anders dan vorige ontheiligers, helemaal niet verder op Pfefferkorn in ga, anders dan het gewraakte, en nogmaals door niemand weersproken citaat m.b.t. deze Pfefferkorn te herhalen! Daarom ook, is Jan

Bontje's gehele betoog over Pfefferkorn (& Reuchlin) in het kader van mijn Erasmus-essay volstrekt irrelevant, en doet derhalve helemaal niets af van mijn beweringen in zake Erasmus' jodenhaat -zie verderop.

4. Wim de Lobel: als lid van de redactie van De Vrijdenker stelde hij op de inmiddels gewiste website van De Vrije Gedachte als onbewezen *onjuistheid* dat ik selectief zou citeren en verwijzen. Ofschoon hij toegeeft mijn bron "**De Joden in Europa**" door Jonathan Isra'el niet geraadpleegd te hebben, permitteert hij zich niettemin bovenstaande onjuiste bewering jegens mij. Onjuist, want als hij mijn Referenties w`el geraadpleegd zou hebben, had hij zelf kunnen vaststellen dat de eerste druk weliswaar van 1985 is, maar dat de *herziene* laatste druk uit 2003 is.

* Eerder verschenen op het forum van www.freethinker.nl, bijgewerkt en deels geanonimiseerd.

Een paar jaar *later* dus dan **"De Republiek"** van dezelfde auteur J. Israël uit 1995. Welnu, mijn citaat: 'Maar de absolute exponent van het christelijk humanistische beschouwd als een *voorloper* van zowel Luther als het pausdom in het formuleren van het nieuwe, meer ideologisch getinte antisemitisme van de 16de eeuw' wordt dus in 2003 door deze J. Israël herhaald! En ter verweer van Jonathan Israël: hoezo zou J. Israël zich weersproken hebben als hij in zijn **"De Republiek"** in 1995 schrijft: 'Erasmus' heftige polemieken tegen het 'Judaïsme' was geen antisemitisme in enige gebruikelijke zin van het woord?', daarbij regelrecht verwijzend naar o.a. het 'asemitische' van Markish, waar Jan Bontje ook al naar verwees. Toegegeven: het is allemaal wat subtieler dan men wellicht gewend is, maar weerspreken? Nee, apert onjuist. En al helemaal *onjuist* dat ik selectief geciteerd en verwezen zou hebben -zie ook verderop.

Tot slot: ik stel vast dat niemand van bovenstaande lieden ook maar één valide argument heeft ingebracht tegen de opvallende jodenhaat van hun icoon Erasmus, terwijl d`at nu juist ´en van mijn hoofdargumenten was om Erasmus niet langer als humanist (in de huidige betekenis) te erkennen!

25 maart 2010

Na het overspannen en al weken durend gestechel over Erasmus' al dan niet vermeende jodenhaat, is het des te opmerkelijker dat mijn stelling, te weten dat juist *humanistische secularisten* Erasmus niet als prominent humanist zouden moeten erkennen, in het geheel niet weersproken is, laat staan weerlegd. In mijn essay in De Vrijdenker baseerde ik mijn stellingname op de definitie van humanisme, zoals beschreven in *"The Amsterdam Declaration"* uit 2002*. De positie van de diep gelovige christen Erasmus is evident strijdig met de volgende punten van deze definitie (vergelijk de *Declaration*).

1 De *Declaration* spreekt hier over 'humanisme is ethisch'. Dit is regelrecht in strijd met Erasmus' opvallende jodenhaat (MacCulloch) en het citaat 'als jodenhaat de echte christen legitimeert, dan zijn wij allen voortreffelijke christenen' (zie Ref. [25] van mijn essay).

2 De *Declaration*: 'humanisme berust op rede'. Maar Erasmus' rede stond volledig in dienst van zijn irrationele geloof in de godmens Christus.

3 De *Declaration*: 'humanisme staat voor democratie'. Maar in plaats van een democraat was Erasmus een (christelijk) monarchist.

5. De *Declaration*: i.p.v. de kerk, staat de mens centraal ('hun humanisme is een reactie op dogmatische religie'). Maar voor Erasmus was niets zo belangrijk als de godmens Christus. Bovendien, anders dan Luther, voor wie de bijbel als ultieme gezagsinstantie gold, stond bij Erasmus het bewaren van de eenheid van de Rooms-katholieke kerk voorop.

* www.humanistischverbond.nl/humanisme/verklaringvanamsterdam

12 april 2010

Iemand schreef : Het is denk ik van belang om er op te wijzen dat het begrip *humanist* slordig wordt gebruikt. In de tijd van Erasmus was een humanist een soort (christelijke) taalgeleerde die teruggreep op de klassieken, iemand die gespecialiseerd was in het interpreteren en vertalen van teksten uit de Grieks-Romeinse cultuur. In deze zin was Erasmus een groot humanist. Daarnaast is er het hedendaagse humanisme zoals o.a. verwoord in *"The Amsterdam Declaration"*, en dat is heel wat anders. Door bepaalde auteurs wordt dat onderscheid niet altijd duidelijk gemaakt. Petty Bange bijvoorbeeld, die het boekje **"Desiderius Erasmus, portret van een humanist"** (Amersfoort, Bekking & Blitz, 2007) schreef, heeft het steeds over Erasmus 'de grote humanist'. Ze maakt echter niet duidelijk in welke zin de term humanist moet worden opgevat. (NB. Petty Bange zwijgt in alle talen over Erasmus' jodenhaat. Dat is des te opmerkelijker, omdat Guido Kisch's onthullende artikel bijna 40 jaar eerder werd gepubliceerd! -zie verderop.)

16 mei 2010

Iemand schreef : Erasmus was dus negatief over het jodendom, maar hij pleitte niet voor een actieve vervolging van het joodse geloof.

Inderdaad pleitte de diep gelovige christen Erasmus niet voor een actieve joden vervolging. Maar zo'n pleidooi was dan ook volslagen overbodig. Zijn hysterische scheldpartijen, beschimpingen en niet

aflatende verdachtmakingen waren genoeg om de joden fysiek in het nauw te drijven. De Inquisitie zorgde wel voor de confiscaties, martelingen en de brandstapel. Zo kon de zogenaamd tolerante Erasmus zijn handen in onschuld blijven wassen.

01 juni 2010

Iemand schreef : Neerhoff moet maar eens met voorbeelden komen van Erasmus' hysterische anti-semitische scheldpartijen, anders weiger ik hem serieus te nemen. En ja, Erasmus was antisemiet, zoals vrijwel elk intelligent mens rond 1500. De enige uitzondering was Johannes Reuchlin voor zover ik weet.

1. Als jij je oordeel m.b.t. Erasmus hebt gebaseerd op Wikipedia, of op welke andere *mainstream* bron dan ook, ja, dan is je skeptisisme jegens mijn beweringen alleszins begrijpelijk. Maar mijn punt is nu juist dat het gangbare, en diep gewortelde beeld van Erasmus als 'Prins der humanisten' *dringend correctie* behoeft; zie mijn essay https://www.fredneerhoff.nl/files/Neerhoff_96.pdf.

2. Mijn pleidooi voor een kritische heroverweging krijgt nu een krachtige impuls door het nòg re-centere essay **"Protest van Erasmus tegen renaissance van Hebreeuwse literatuur"** van prof. dr. Hans Jansen (de theoloog, niet te verwarren met de arabist Hans Jansen), Uitg. Groen, 2010.

3. Gezien het eerder gesignaleerde massieve verzet tegen de geringste ontheiliging van het humanistische icoon Erasmus, verbaast het mij dan ook geenszins dat het huidige establishment -een ethisch verbond tussen (crypto)christenen en humanisten -zo min mogelijk aandacht probeert te geven aan het zeer belastende betoog van prof. Jansen. In dit verband is de uiterst tamme en daardoor versluierende recensie door de IKON exemplarisch voor het marginaliseren van de door prof. Jansen gepresenteerde overvloed van bronmateriaal m.b.t. Erasmus' virulente jodenhaat.

4. Alleen al de omstandigheid dat er 1000-den tot het christendom bekeerde joden (door Erasmus 'varkens' genoemd) werden gemarteld en op de brandstapel vermoord, logenstrafte je opmerking dat 'elk intelligent mens rond 1500' antisemiet zou zijn. Immers, onder deze bekeerde joden zaten natuurlijk ook intelligente mensen. Bovendien was de vermaarde humanistische christen-jurist Johannes Reuchlin beslist niet de enige die pleitte voor de rechtsgelijkheid van joden in het heilige Roomse Rijk. Vele vooraanstaande Duitsers steunden zijn strijd tegen de Inquisitie ter voorkoming van de verbranding van Hebreeuwse literatuur.

5. Nu was het heilige boontje Erasmus beslist geen *nobody* die in het christelijke koor zijn anti-joodse deuntje meezong, maar integendeel juist een leidende Europese autoriteit op het gebied van christelijk fatsoen. In die internationaal zeer prominente positie heeft hij -zoals vooral uit zijn correspondentie naar voren komt -zijn virulente jodenhaat altijd uitbundig gebotvierd en laten doorklinken in zijn adviezen aan de kerkelijke autoriteiten. Daarbij wordt uitdrukkelijk aangetekend dat Erasmus zeer goed op de hoogte was van de *moord-en martel-praktijken* zoals die van de beruchte Spaanse *auto-da-fe's*!

6. Typerend voor Erasmus' mateloze jodenhaat is dat hij nooit een jood in levende lijve ontmoet schijnt te hebben, en ja, als *enige* onder de beroemde humanisten van zijn tijd zelfs *geen* Hebreeuws kende. Niettemin had hij -in plaats van zich te beperken tot inhoudelijke theologische kritiek op het judaïsme -een diepe irrationele angst voor het jodendom als de meest verderfelijke pest voor zijn zo vurig beleden christendom.

7. Met de opvoering in mijn essay van de vermaarde historici Jonathan Israël en Diarmaid McCulloch als primaire bronnen, zouden de redacteurs van De Vrijdenker Enno Nuy, Jan Bontje, Wim de Lobel, en voorzitter Anton van Hooff van De Vrije Gedachte -die laatst nog een volkomen misplaatste vergelijking maakte tussen het katholicisme van Erasmus en dat van de christen-humanist Michael Montagne (zie De Vrijdenker, jrg. 41, nr. 4, mei 2010) -toch minstens onraad hebben moeten ruiken i.p.v. zich zo verraderlijk onkritisch te verlaten op de Erasmusspeld dragende historicus Leo Molenaar en de zichzelf volkomen gediskwalificeerde classicus Hans van Lent.

* Eerder verschenen op het forum van www.freethinker.nl, bijgewerkt en deels geanonimiseerd.

Voor degenen die zich verder in het onderwerp willen verdiepen, verwijs ik nog naar:

- [1] Guido Kisch, **"Erasmus' Stellung zu Juden und Judentum"**, Tübingen, 1969
- [2] C. Augustijn, **"Erasmus und die Juden"**, Ned. Arch. voor Kerkgeschiedenis, 1980
- [3] Heiko Oberman, **"Wurzeln des Antisemitismus: Christenangst und Judenplage im Zeitalter von Humanismus und Reformation"**, Berlin, 1983
- [4] Shimon Markish, **"Erasmus and the Jews"**. With an Afterword by Arthur A. Cohen*, Chicago, 1986
- [5] Dik van Arkel, **"The Drawing of the Mark of Cain"**, Amsterdam, 2009

* Omdat Shimon Markish in zijn boek Erasmus vrijpleit van vulgair antisemitisme (*vulgair* in de zin van: 'regelrecht tot fysiek geweld leidend') kan een oppervlakkige lezer zich gemakkelijk door zijn conclusies laten misleiden. In Arthur Cohen's nawoord wordt duidelijk waarom Markish de jodenhaat van Erasmus toch niet gelijk wilde stellen aan het vulgaire antisemitisme dat eerste oorzaak was van de moord op de vader van Markish -zie ook verderop.

06 augustus 2010

Iemand schreef : a) Kun je een paar citaten geven waaruit blijkt dat Erasmus aan een hysterische jodenhaat leed? b) Kun je behalve Reuchlin nog een paar namen geven van mensen die zich tegen antisemitisme verzetten?

a) Ofschoon het gehele oeuvre van Erasmus is doordrenkt van hysterische* jodenhaat, hier een compacte bloemlezing. Ik citeer** 'Joden zijn ongelovige, goddeloze mensen, ze zijn volslagen blind, het zijn ellendelingen, het zijn halsstarrige, koppige, onhandelbare, ondankbare en vergeetachtige mensen, joden zijn corrupte, zondige en hopeloos bijgelovige lieden, ze zijn arrogant, kwaadaardig en achterdochtig, het zijn inferieure, laag bij de grondse, dwaze, domme en wilde mensen, joden zijn gemeen, jaloers en fanatiek van aard, het zijn beklagenswaardige, rampzalige, ellendige, miserabele en onvruchtbare mensen, die door alle volkeren van de wereld worden gesmaad, veracht en verworpen.' (N.B. Naar het schijnt heeft Erasmus in zijn gehele leven nog niet één jood in levende lijve ontmoet!)

b) Aanhangers van Reuchlin waren o.a.***: Hermann von Busche, Crotus Rubianus, Ulrich von Hutten, hertog Ulrich von Württemberg, graaf Von Helfenstein, graaf Von Neuar.

* hysteric: een gemoedstoestand, gekenmerkt door een verlies van zelfbeheersing of een ernstige vorm van angst.

** Shimon Markish, **"Erasmus and the Jews"**, Chicago, 1986, pag. 65 & Hans Jansen, **"Protest van Erasmus tegen renaissance van Hebreeuwse literatuur"**, Uitg. Groen, 2010, pag. 84.

*** Hans Jansen, pag. 52.

10 december 2010

In het recente nummer van de De Vrijdenker (jrg. 41, nr. 10, dec. 2010 / jan. 2011) staat een artikel van Leo Molenaar onder de titel **"De sluipende eerroof van Erasmus"**.

In dit artikel verdedigt Molenaar zijn humanistische held Erasmus tegen krachtige beschuldigingen van virulente jodenhaat. Molenaar ontkent dat die beschuldigingen substantie hebben. Maar Molenaar's pleidooi houdt geen stand. Daarvoor is zijn bijdrage te onwaarachtig en te onwetenschappelijk om effectief te kunnen zijn.

Onwaarachtig en onwetenschappelijk omdat Molenaar de jurist Guido Kisch (die in 1969 als eerste [1] het antisemitisme van de christelijke moraal theoloog Erasmus onthulde) zonder enig bewijs beschuldigt van kwaadaardige opzet (over 'eerroof' gesproken!), de gerenommeerde historicus Jonathan Israël [2] onbezonnen wegzet als het slachtoffer van misleiding door de 'lichtzinnige' theoloog Heiko Oberman [3], het recente en voor Erasmus zeer belastende essay van 'dominee' Hans Jansen [4] inhoudelijk volkomen negeert, en -nog bedenkelijker -het voor Erasmus zeer kritische nawoord van de vermaarde joodse filosoof Arthur Cohen in Shimon Markish' eigen boek [5] zelfs geheel ongenoemd laat. Inderdaad n'og bedenkelijker, omdat de classicus Markish in het voorwoord van de Amerikaanse editie van zijn boek zijn collega Cohen als gerenommeerd kenner van joods-christelijke verhoudingen openlijk

dankt voor diens bemoeienis met zijn boek.

Waarom stelt Molenaar zich zo *unfair* en dogmatisch op jegens critici van Erasmus? Dat doet Molenaar omdat hij zich persoonlijk aangevallen voelt als het over de 'waarachtige christen' Erasmus gaat. In plaats van zich rekenschap te geven van de feitelijke oorzaak van de toenemende kritiek op Erasmus, geeft Molenaar de boze buitenwereld, *in casu* het Internet de schuld van Erasmus' vermeende 'eerroof'! Want alle Erasmus-info op dat vermaledijde Internet wijst volgens Molenaar maar in één richting, namelijk naar de tot 1969 verborgen jodenhaat van Erasmus. Volgens de paranoïde Molenaar moet er dus wel sprake zijn van een heuse lastercampagne.

De inhoudelijke verdediging van Erasmus door Molenaar leunt voornamelijk op de eerder genoemde Markish, wiens bewondering voor Erasmus hij maar al te gretig deelt. Deze Markish kwalificeerde Erasmus na uitputtende studie niet zoals Kisch als een anti-, maar als een a-semiet (d.w.z. semitisch onverschillig). Dit vrij neutrale oordeel legitimeert Markish met zijn hoofdargument dat de zoveel ophef veroorzaakte analyse van Kisch 'slechts' op de privé-correspondentie van Erasmus berust terwijl -zoals Markish geheel terecht opmerkt -het gehele oeuvre van Erasmus in de analyse betrokken zou moeten worden. En wat zie je dan volgens Markish? Waar het Erasmus' officiële publicaties betreft, valt er maar zelden een onvertogen woord over joodse tijdgenoten van Erasmus. En als Erasmus dan toch in negatieve termen over de joden spreekt, dan levert Erasmus op een paar scheldpartijen na, meestal feitelijke religiekritiek op het 'lege' judaïsme. Uiteindelijk concludeert Markish dan dat Kisch zijn vernietigende oordeel over Erasmus uit de context heeft gelicht, en dat Erasmus lang niet zo fout was als de Erasmus-adepten na Kisch' overdonderende publicatie nog durfden te hopen. (N.B. Deze Shimon Markish is ook de auteur van het lemma "**Erasmus of Rotterdam**" in de Encyclopedia Judaica [6].)

Markish' finale oordeel lijkt echter nogal ongeloofwaardig. Immers, het is niet onwaarschijnlijk dat uitlatingen in niet voor publicatie bedoelde correspondentie meer zegt over de werkelijke opvattingen van de schrijver dan hij in zijn opstelling naar buiten toe laat blijken. Volgens deze visie zou je juist geneigd zijn om meer gewicht aan Kisch toe te kennen, in plaats van minder. Daar komt nog bij dat Cohen in zijn kritische nawoord in Markish' boek stelt dat juist omdat Markish meer dan enig voorganger Erasmus' oeuvre op uitspraken over joden heeft nagelopen en geïnterpreteerd, hij ongewild meer anti-joodse uitspraken van Erasmus naar voren heeft gebracht dan tot dan toe! Cohen komt dan ook op grond van precies het door Markish geproduceerde feitenmateriaal tot een geheel andere conclusie dan Markish zelf: nadat Cohen heeft toe gegeven dat Markish Erasmus heeft vrijgepleit van het vulgaire antisemitisme dat Markish in zijn vorige vaderland de Sovjet-Unie aan den lijve had ervaren, concludeert hij dat Erasmus wel degelijk in de antisemitische traditie staat die uiteindelijk naar Hitler's dodenkampen voerde! Voor de duidelijkheid: deze ontluisterende conclusie staat in het nawoord van Markish' eigen boek, hetzelfde boek waar Molenaar zo hoog van opgeeft!

Verder meent Molenaar nog al eens dat de vele bijtende anti-joodse beschimpingen van Erasmus zijn toe te schrijven aan Erasmus' zogenaamd karakteristieke sarcastische ironie of aan de 'cabaretseke hyperbool' waarmee ook de populaire mediavist Herman Pleij in een recent boek schijnt weg te willen komen (de redactie van De Vrijdenker heeft als blijk van wetenschappelijke achterlijkheid gemeend de literatuurlijst van Molenaar's artikel pas na opvraag toegankelijk te maken, zodat Molenaar's bronnen niet zonder de welwillende hulp van de redactie zijn na te trekken). Het komt nogal ongeloofwaardig over dat een vooringenomen historicus als Molenaar er zich zo uitdrukkelijk op laat voorstaan een kenner te zijn van Erasmus' karakter en zijn ware bedoelingen zo goed meent te kunnen raden.

Molenaar eindigt zijn onwaarachtige pleidooi met de wensgedachte dat Erasmus *post-mortem* excuus aanbiedt voor zijn antisemitische scheldpartijen tegen de geconverteerde jood Pfefferkorn; Molenaar: 'zo hoort een Erasmus niet te keer te gaan!'

Enfin, de redactie van De Vrijdenker heeft Molenaar nu al in de gelegenheid gesteld om zich in het februari nummer van 2011 te rehabiliteren.

NB. Het schijnt dat de Rooms-katholieke Thomas More, tijdgenoot en vriend van de eveneens Rooms-katholieke Erasmus, in zijn uitvoerige geschriften nooit is betrapt op enige vijandigheid jegens joodse

* Eerder verschenen op het forum van www.freethinker.nl, bijgewerkt en deels geanonimiseerd.

tijdgenoten. Dit lijkt eveneens het geval voor de talrijke volgelingen van Erasmus' tijdgenoot, de befaamde filosemitische jurist Reuchlin. Waarmee de veel gehoorde bewering alsof alle tijdgenoten van Erasmus behept zouden zijn met anti-joodse sympathieën als een valse relativering is ontmaskerd.

Referenties:

- [1] Guido Kisch, "**Erasmus' Stellung zu Juden und Judentum**", Tübingen, 1969
- [2] Jonathan Israël, "**De Joden in Europa, 1550-1750**", Van Wijnen, 2003 (1985, 1989, 1998)
- [3] Heiko Oberman, "**Wurzeln des Antisemitismus: Christenangst und Judenplage im Zeitalter von Humanismus und Reformation**", Berlin, 1983
- [4] Hans Jansen, "**Protest van Erasmus tegen renaissance van Hebreeuwse literatuur**", Groen, 2010
- [5] Shimon Markish, "**Erasmus and the Jews**". With an Afterword by Arthur A. Cohen, Chicago, 1986
- [6] Shimon Markish, "**Erasmus of Rotterdam**". The Jewish Virtual Library (www.jewishvirtuallibrary.org), Encyclopedia Judaica, 2008